

Trwanie czy przemijanie mieszkań dawnych pracowników folwarcznych

Renata Gubańska

Persistence or
Transience of Flats
of Former Manor
Employees

Wprowadzenie

Introduction

Gospodarstwa folwarczne zakładano już w okresie średniowiecza i służyły one przede wszystkim obsłudze oraz zaspokajaniu potrzeb bytowych ich właścicieli. Na przestrzeni wieków ich układy kompozycyjne ulegały przeobrażeniom zgodnie z potrzebami rynkowymi danego zespołu oraz poczuciem piękna i elegancji jego pana lub zarządzającego [Czartoryski 1896]. Niezależnie od tego, czy założenie było duże czy małe, bardziej lub mniej „bogate”, zawsze byli potrzebni ludzie, którzy w nich pracowali. Właściciele ziemscy, aby zapewnić sobie ciągłość prac w gospodarstwie, a jednocześnie tzw. tanią siłą roboczą, budowali dla swoich pracowników skromne mieszkania¹ [Giżycki 1829, Goltz 1895, Dobesz 2008], powszechnie nazywane czworakami².

Mieszkania pracowników folwarcznych

Farm Workers' Dwellings

Bardzo często mieszkania te tworzyły charakterystyczne kolonie. Ich odrębność polegała przede wszystkim na prostej, ale ujednoliconej formie, a także skromnym, jednak powtarzalnym detalu architektonicznym [Czartoryski 1896, Giżycki 1829]. Przeważnie

ze względów ekonomicznych pod jednym dachem znajdowało się kilka mieszkań³. Zasadnicze rozplanowanie pomieszczeń użytkowych było bardzo podobne, niekiedy mogłoby się wydawać, że wręcz wielokrotnie powielone. Rozplanowanie wewnętrzne poszczególnych budynków zależało głównie od bieżących potrzeb oraz miejscowej tradycji budowlanej. Proste bryły zabudowań mieszkalnych pracowników folwarcznych z reguły sytuowano jednostronnie wzdłuż (ryc. 1), po obu stronach dróg, ulic bądź wokół bardziej lub mniej foremnych placów, dziedzińców [Gubańska 2009a]. Ich przemyślane kompozycje przestrzenne porządkowały i wprowadzały pewnego rodzaju ład do zastanych układów ruralistycznych.

Przeszłość

Past

Współcześnie zachowane dawne domy pracowników folwarcznych pochodzą głównie z XIX lub pierwszej połowy XX wieku. W terenie można także spotkać obiekty datowane na drugą połowę XVIII wieku, a nawet na jego początek. Starsze należą do znakomych wyjątków ze względu na zastosowany materiał budowlany czyli drewno, które niewłaściwie konserwowane lub wcale, szybko ulega procesowi niszczenia (ryc. 2).

Zarówno budynki mieszkalne, jak i teren pod ich budowę wybierano z dużą starannością⁴. Pomimo,

Ryc. 1. Dłoń, przykład zabudowy mieszkaniowej usytuowanej jednostronnie wzdłuż drogi

Fig. 1. Dłoń, example of housing located on one side along the road

iż bryła była przeważnie prosta i skromna z powtarzalnym, a niekiedy nawet indywidualnym wystrojem architektonicznym, to rozplanowanie wnętrza wyróżniało się funkcjonalnością i logiką komunikacyjną [Gubańska 2009b]. Budowano je zgodnie z umiejętnościami miejscowych budowniczych lub powielano wzorce z dostępnych poradników budowlanych [m.in. Giżycki 1829, Goltz 1895, Holewiński 1919].

Najstarsze domy budowano z drewna, dlatego tak niewiele się ich zachowało⁵. Te istniejące, to przeważnie konstrukcje murowane z cegły lub mieszane: kamienia i cegły. Do rzadkości należą konstrukcje szachulcowe bądź tzw.

muru pruskiego. Prosty, ale charakterystyczny detal architektoniczny stanowiły zwieńczenia cokołów, gzymsy międzykondygnacyjne oraz wieńczące, lizeny, opaski okienne i drzwiowe. Są miejsca, gdzie można spotkać nietypowe, ale niezwykle intrygujące szczegóły elewacyjne, np. ujednolicone, a jednocześnie niebanalne w swojej formie rozwiązania szczytów, okien dachowych itp. Do jednych z ciekawszych pomysłów należą figury różnych świętych umieszczane w szczycie, narożu lub centralnie w dłuższej elewacji budynku (ryc. 3).

Niezależnie od ukształtowania bryły i przyjętego wystroju architektonicznego, omawiane zabudo-

wania, dzięki charakterystycznym kompozycjom przestrzennym, już wówczas wyraźnie odznaczały się w rozplanowaniu ruralistycznym miejscowości.

Terazniejszość

Present

Większość domów dawnych pracowników folwarcznych powstałych w dwóch ostatnich wiekach, zachowała się do naszych czasów w różnym stanie technicznym: poczynając od bardzo dobrego, dobrego, poprzez zadowalający i zły, a nawet będących w ruinie. Należy pamiętać, że proces niszczenia i dewastacji był, a w niektórych przypad-

Ryc. 3. Dłoń, wyróżniający detal architektoniczny – figura św. Józefa z małym Jezusem

Fig. 3. Dłoń, a distinctive architectural detail – statue of Saint Joseph with the child Jesus

Ryc. 2. Granecznik, przykładowe zniszczenia spowodowane brakiem bieżących napraw i konserwacji drewna

Fig. 2. Granecznik, examples of damage caused by a lack of current repairs and maintenance of wood

Ryc. 4. Czarkowo, przykład niezagospodarowanego budynku przez dłuższy czas

Fig. 4. Czarkowo, example of an undeveloped building for a long time

kach postępuje nadal, nie nastąpił on z dnia na dzień (ryc. 4). Z całą pewnością brak odpowiedzialnego gospodarza przyspiesza degradację najpierw detalu architektonicznego, następnie budynku, a w końcu może doprowadzić do zatarcia czytelności całej kompozycji przestrzennej [Gubańska 2007].

Pierwotnie budynki te służyły jako mieszkania pracownikom dawnych gospodarstw folwarcznych. Po zmianach ustrojowych i własnościowych, jakie miały miejsce w 1945 roku, nadal pełniły funkcję mieszkalną i były zamieszkiwane przez osoby zatrudnione w Państwowych Gospodarstwach Rolnych (tzw. PGR-ach). Natomiast po kolejnych przemianach społeczno-gospodarczych z końca XX wieku, domy te częściowo zmieniły właścicieli. W związku z likwidacją PGR-ów ludzie stracili pracę i część z nich opuściła swoje dotychczasowe miejsca zamieszkania, przenosząc się do innych ośrodków w celu znalezienia pracy.

Opuszczone mieszkania szybko znajdowały nowych lokatorów.

Współcześnie, budynki te możemy umownie podzielić na dwie grupy: dzierżawione i własnościowe. Jednak niezależnie od statusu prawnego mieszkańców, większość z nich już przeprowadziła lub jest w trakcie prac remontowo-budowlanych. Ich zakres jest bardzo zróżnicowany, uzależniony od potrzeb oraz możliwości finansowych obecnych użytkowników. Ale właśnie w tym miejscu doskonale widoczny jest problem związany z nieświadomością inwestorów (ryc. 5). Mimo, iż wszystkie domy pracownicze i związana z nimi infrastruktura gospodarcza podlega ochronie konserwatorskiej, to po efekcie końcowym przeprowadzonych prac doskonale widać, że w większość z nich wykonano bez porozumienia z właściwymi służbami konserwatorskimi (ryc. 6).

Niestety, w większości przypadków po nowych aranżacjach zarówno wewnątrz, jak i wyglądu zewnętrznego budynków są widoczne

zmiany w wielkości, kolorze, a także usytuowaniu otworów drzwiowych i okiennych; znacznemu uproszczeniu, a nawet likwidacji ulega detal architektoniczny; czasami również bryły dachów zostają poddane pewnemu „unowocześnieniu”. Powszecznym widokiem jest różnokolorowość elewacji (ryc. 7), zależna od liczby właścicieli⁶. Do wyjątków należą obiekty, które zachowały swój „niepowtarzalny charakter” (ryc. 8), a remonty i modernizacje zostały przeprowadzone zgodnie ze sztuką konserwatorską.

Z jednej strony dobrze, że omawiana grupa budynków jest remontowana, że odzyskuje dobry stan techniczny; z drugiej jednak szkoda, że nie do końca w zgodzie z dbałością o historyczną przeszłość danego obiektu i jego wartość kulturową. Obecnie największym zagrożeniem dla zabudowań mieszkalnych dawnych pracowników folwarcznych są przeprowadzane prace remontowo-budowlano-modernizacyjne, w trakcie których całkowicie pomija się

Ryc. 5. Grodzisko, przykład nieprofesjonalnie przeprowadzonej rewaloryzacji elewacji

Fig. 5. Grodzisko, example of elevation revalorization that was conducted unprofessionally

Ryc. 6. Miłoszki, przykładowa „wymiana” stolarki okiennej

Fig. 6. Miłoszki, example of „exchange” of window carpentry

Ryc. 7. Babkowice, przykład wyremontowanego czworaka

Fig. 7. Babkowice, example of the renovated quadruple house

zastany, zabytkowy charakter brył oraz zapomina się o ich historii i tzw. tradycji miejsca.

Przyszłość

Future

Niezależnie od czasu powstania czy też majątności danego właściciela ziemskiego prawie każdy zespół budynków mieszkalnych należący dawniej do folwarku charakteryzuje się starannie przemyślaną lokalizacją oraz „powtarzalnym” opracowaniem elewacji. Większość z nich miała i ma nadal znaczący wpływ na kompozycję przestrzenną wsi – tak w rzucie, jak i w przekroju – niezmiennie stanowią grupę budynków wyróżniających się, zdecydowanie odcinających się od pozostałych zabudowań wiejskich.

Chociażby z tego względu powinniśmy zadbać o dobrą kondycję omawianej grupy budynków. Obiekty te nie tylko są dowodem rozwoju technik budowlanych na wsi, ale także struktur ruralistycznych. Patrząc jednak na sposób współcześnie przeprowadzanych różnego rodzaju prac remontowo-modernizacyjnych należy się zastanowić, czy zabiegi te mają coś wspólnego z obecnie

obowiązującymi zasadami działań konserwacyjno-rewaloryzacyjnych na zabytkowej tkance budowlanej. Powszechnie spotykane zjawiska typu wymiana stolarki okiennej czy drzwiowej, które poprzez zmianę wielkości lub użytego materiału wpływają negatywnie na formę i detal architektoniczny elewacji. Z kolei napotykana kolorystyka tynków zewnętrznych ścian również budzi zastrzeżenia, ponieważ nie ma nic wspólnego z tą historyczną, a z reguły użyte „żywe” lub modne kolory całkowicie zmieniają charakter tychże brył oraz ich percepcję w najbliższym otoczeniu.

Należy podkreślić fakt, że omawiana grupa budynków doskonale się wpisuje w układ ruralistyczny oraz historię miejscowości, w których była zakładana. Właśnie z powodu niezaprzeczalnych wartości historycznych, architektonicznych i kulturowych powinniśmy dołożyć wszelkich starań, celem zachowania ich w jak najlepszym stanie zarówno dla obecnych mieszkańców, jak i przyszłych pokoleń, aby mogli się cieszyć i podziwiać ich piękno, a także doskonałą harmonię z najbliższym otoczeniem.

Ryc. 8. Wydawy, mimo upływającego czasu budynek zachował swoją charakterystyczną dla baroku bryłę

Fig. 8. Wydawy, despite the passage of time the building has retained its characteristic Baroque block

Podsumowanie

Conclusion

Mieszkania i domy dawnych pracowników folwarcznych stanowią charakterystyczne fragmenty współczesnej wsi polskiej. Na ich pewnego rodzaju odrębność ma wpływ m.in. lokalizacja – tworzą ujednoczone ciągi wzdłuż dróg lub dziedzińców, a także skromny, ale jednocześnie oryginalny i powtarzalny detal architektoniczny. Przeważnie od czasu powstania do chwili obecnej nie zmieniły pierwotnej funkcji użytkowej czyli mieszkalnej. Jednak w ostatnich dziesięcioleciach zmieniali się i zmieniają nadal poszczególni właściciele, którzy w momencie otrzymania aktu własności przystępują do remontów i modernizacji swoich domostw. Niestety, bardzo często w sposób nieprzemyślany i bez jakichkolwiek uzgodnień z miejscowymi służbami konserwatorskimi.

Wspomniane powyżej zmiany – w wielkościach, a nawet kształtach otworów drzwiowych i okiennych; wprowadzanie nowej kolorystyki, zupełnie obcej tej zastanej, rodzimej; podyktowane względami

ekonomicznymi „ocieplanie” budynków od zewnątrz, które to z kolei w większości przypadków upraszcza lub niestety całkowicie pozbawia je charakterystycznego detalu architektonicznego – wpływają niejako na powstanie nowej tkanki architektonicznej w strukturach wiejskich, ponieważ po wprowadzonych zmianach w trakcie prac remontowych i otrzymanym efekcie końcowym, właściwie nie przypominają obiektów sprzed remontu. W związku z tym faktem nasuwa się pytanie: czy mamy do czynienia z trwaniem czy może jednak z przemijaniem zabudowy mieszkaniowej dawnych pracowników folwarcznych. Każdy z Czytelników najprawdopodobniej odpowie nieco inaczej. Oczywiście jest jednak, iż większość z nas przyzna, że te „nowe” budynki w niczym nie przypominają ich samych sprzed prac modernizacyjno-remontowych. Zatem trwanie czy przemijanie – w chwili obecnej jeszcze wszystko zależy od nas.

Z tego względu tak niezwykle istotne jest odpowiednie uświadamianie społeczeństwa, że to co stare wcale nie musi być niewygodne i niemodne. Nie należy tylko nakazywać, ale cierpliwie wskazywać właściwe rozwiązania adaptacyjne, modernizacyjne przy zabytkowych obiektach. Systematycznie informować o konieczności dbania o historyczne rozwiązania planistyczne, konstrukcyjne, architektoniczne. Uzmysławiać, że ich częściowe zniszczenie lub całkowita destrukcja

spowodują nieodwracalne, niemożliwe do odtworzenia zmiany w miejscowym krajobrazie kulturowym, który stanowi „trwałą” pozostałość po minionych pokoleniach i epokach – dziedzictwo przeszłości.

Fotografie wykonała autorka.

Photographs made by author.

Renata Gubańska

Institut Architektury Krajobrazu
Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu
Institute of Landscape Architecture
Wrocław University of Environmental and Life Sciences

Przypisy

¹ Z reguły mieszkanie pracownika folwarcznego składało się z sieni, kuchni, jednej lub dwóch izb mieszkalnych, czasami dodatkowo występował alkierz.

² Czworak oznacza budynek, w którym umieszczono cztery mieszkania.

³ Przeważnie obiekty przyjmowały nazwę zgodnie z liczbą znajdujących się w nich mieszkań, np. dwojaki, trojaki, czworaki, sześcioraki, ośmioraki itd.

⁴ Szczegółowych informacji i porad można zaczerpnąć z ówczesnie wydawanych poradników i encyklopedii, m.in.: Giżycki Fr.K., 1829, *Budownictwo zastosowane do potrzeb ziemianina polskiego. Ze stu rycinami przedstawiającymi wzory różnych budynków i posady wiosek, folwarków i siedlisk włościańskich*, t. 1-2, Warszawa; Goltz T. von, 1895, *Organizacja gospodarstwa wiejskiego*, Warszawa; Holewiński J., 1919, *Budownictwo wiejskie. Podręcznik praktyczny dla właścicieli ziemskich*, Warszawa.

⁵ Obecnie kunszt i umiejętności dawnych budowniczych możemy podziwiać na obiektach objętych ochroną i przeniesionych do skansenów budownictwa regionalnego.

⁶ Większość inwestorów daje kolor zgodnie ze swoimi upodobaniami, w żaden sposób

nawet nie próbując dostosować się do tego co było, czy chociaż do tego co zrobił sąsiad.

Literatura

1. Czartoryski Z. ks., 1896, *O stylu krajowym w budownictwie wiejskim*, Poznań.
2. Dobesz J., 2008, *Dom polski*, Oficyna Wyd. Politechniki Wrocławskiej, Wrocław.
3. Giżycki Fr.K., 1829, *Budownictwo zastosowane do potrzeb ziemianina polskiego. Ze stu rycinami przedstawiającymi wzory różnych budynków i posady wiosek, folwarków i siedlisk włościańskich*, t. 1-2, Warszawa.
4. Goltz T. von, 1895, *Organizacja gospodarstwa wiejskiego*, Warszawa.
5. Gubańska R., 2007, *Współczesny stan zachowania dawnych dolnośląskich zespołów pałacowo-folwarcznych* [w:] „Renowacja budynków i modernizacja obszarów zabudowanych”, Wyd. Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra, t. 3, s. 93-100.
6. Gubańska R., 2009a, *Budynki i budowle dolnośląskich folwarków*, Wyd. Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu, Wrocław.
7. Gubańska R., 2009b, *Odzwierciedlenie teorii Witruwiusza w budownictwie folwarcznym* [w:] „Czasopismo Techniczne”, Wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków, Architektura, nr 1-A/2009, z. 7, r. 1065, s. 283-288.
8. Holewiński J., 1919, *Budownictwo wiejskie. Podręcznik praktyczny dla właścicieli ziemskich*, Warszawa.